

Ина ХРИСТОВА¹

**Южнославянското сравнително литературознание днес –
посоки и контексти**

Резюме

Статията разглежда актуални тенденции в развитието на южнославянското сравнително литературознание. Обсъжда се въпросът за посоките на преразглеждане на идеята за южнославянска литературна общност и единен южнославянски литературен процес. Интерпретацията е фокусирана върху съпоставянето на югославския с постюгославския литературен контекст. Засяга се въпросът за принадлежността на южнославянските литератури към различни културни региони. Налага се изводът за необходимостта от разглеждане на южнославянските литератури като отворена конструкция и динамично поле на идентичности.

Ключови думи: южнославянско сравнително литературознание; литературна общност; югославски и постюгославски литературен контекст; балкански литератури; югоизточноевропейски литератури

Abstract

South Slavic Comparative Literary Studies: Contexts and Course of Development

The article examines current trends in the development of South Slavic comparative literary studies. The discussion revolves around the reviewing of the notion of a South Slavic literary community and a unified South Slavic literary process. Interpretation focuses on the comparison of the Yugoslav and Post-Yugoslav literary contexts. Reference is made to the affiliation of South Slavic literatures to various cultural regions. The author comes to the conclusion that there is a need for a reviewing of South Slavic literatures as an open construction and a dynamic field of identities.

Keywords: South Slavic comparative literary studies; literary community; Yugoslav and Post-Yugoslav literary context; Balkan literatures; Southeastern European literatures.

Въпросът за южнославянското сравнително литературознание в актуалния културно-политически, идеологически и академичен контекст неизбежно ни връща към Югоразпадането и постюгославската криза, които доведоха до радикално преструктуриране на (бившето) югославско литературното пространство, а оттук и на традиционно мисленото южнославянско пространство. От друга страна, няма как да бъдат подминати последиците и ефектите от глобализацията и детериториализацията на културата, които водят до също толкова радикални промени в мисленето на литературата и културата. Тоест, що се отнася до условията, в които се случва и развива южнославянското литературознание днес, тук е определящо действието на тези два фактора, които засягат по много различни начини връзката между общност, култура и

¹ **Ина Христова** е доцент по южнославянски литератури в СУ „Св. Климент Охридски“. Основните ѝ научни интереси са в следните области: литература и идентичност, интертекстуалност, поетика на прозата, рецепция и интеркултурен диалог, литературна антропология на града. Автор е на монографията „Мирослав Кърлежа“ и на редица публикации, посветени на сръбската и хърватската литература. Член е на Академичния кръг по сравнително литературознание и на редакционния съвет на сп. PALIMPSEST.

територия. Отчитането им, във всички случаи, откроява необходимостта от ревизия на категории и ценности, на термини и понятия и в крайна сметка на самия език, на който се описват, изследват и преподават южнославянските литератури. Отправна точка на мисленето в тази посока е многоаспектното проблематизиране и анализиране на самото понятие ‘южнославянски литератури’ - от гледна точка на вътрешните му граници и смислов обем, на начините на употреба, инструментализация и концептуализация. Сравнителният подход към южнославянските литератури поставя на преден план въпроса за отношението на описателното понятие ‘южнославянски литератури’ към категорията ‘литературна общност’; изключително важни аспекти на сравнителната перспектива задава ситуирането на южнославянските литератури в различни контексти – балкански, (юго)източноевропейски, европейски контекст.

В плана на научното и академично представяне, описателното понятие ‘южнославянски литератури’ следва да бъде разграничено и оразлично от термина ‘южнославянска литературна общност’, който изразява концепция, отнасяща се до конкретни културно-исторически конфигурации и условия.

В рамките на българската славистика, идеята за културно-историческо единство на литературите на южните славяни, базирана върху етноезиковото родство и сходствата в обществено-историческото им развитие, е разработвана в трудовете на Емил Георгиев, Боян Ничев, Илия Конев, Дарина Дончева. От гледна точка на актуалните в настоящия момент проблематики, е важно да се подчертае функцията на конструкцията ‘южнославянска литературна общност’ като наднационален идентичностен модел, както и характера ѝ на исторически сложил се формация, която има своите вътрешни противоречия и разслоявания. Аргументацията на подобна концепция, конструираща визия за литературно единство и общ развоен модел на южнославянските литератури през определени исторически периоди², следва и търси приликите и сходствата като редуцира или negliжира различията.

За днешната сравнителната перспектива е определяща не само и не толкова логиката на сходствата, колкото едновременността на еднаквостта и различието. Разглеждането на южнославянските литератури през идеята за единен южнославянски процес, предполага преди всичко двупосочна историческа реконструкция, която да отчита и анализира динамиката на конструирането на връзки и обвързаности, на общи и общностни полета на литературен обмен и литературен живот и деконструирането на тези връзки, тяхното маргинализиране и съответно

² В това отношение с основополагащо значение е трудът на Боян Ничев *Увод в южнославянския реализъм. От фолклор към литература в естетическия развой на южните славяни през XVIII-XIX век*, 1971, в който единният модел на южнославянския художествен развой в края на XVIII и XIX век е изведен и аргументиран върху основата на сравнителния анализ на ролята на фолклорния художествен опит в процеса на формирането на новите южнославянски литератури.

прегрупирането и реструктурирането на общите пространства. По-важно от конкретиката на културните и литературни връзки и взаимодействия е самото отношение към идеята за южнославянската литературна и културна общност, и начините на вписване на славянския код в процесите на националната самоидентификация и културна саморефлексия. С оглед на актуалния обществено-политически и социокултурен контекст, на преден план излиза необходимостта от разграничаване на културно-историческите и литературни аспекти на идеята за южнославянско единство от политическите и идеологическите ѝ конотации и употреби, както и фокусиране върху въпроса за утопийния характер на проектите за (южно)славянско единство и тяхното оспорване или проблематизиране, още в периода на формирането им. Определящо тук е изместването на акцента на анализа от реконструкцията на идеята за славянската взаимност към културно-политическото вписване на южните славяни в други общности и формирането на конкурентни идентификационни нагласи. Така в днешното сравнително изучаване на южнославянския XIX век, много важен момент е акцентът върху полемичния и неединен характер на контекста, в рамките на който се конституират модерните национални литератури. Вглеждането в културното наследство на XIX век през полемиките и дискусиите откроява комплицирания характер на направените избори, в процеса на мащабното езиково-културно реструктуриране на южнославянското пространство³ и същевременно откроява пропуснатите или елиминирани исторически шансове, чиито значения се отнасят до основополагащи за модерното общество социокултурни ценности. Скритите напрежения във формирането в този период единен канон на южнославянския романтизъм се проявяват днес, в условията на ревизия на литературното и културно наследство, в които се откроява тенденция към ревалоризация на ролята и значението на илиризма, за хърватското национално възрождане и съответно за конституирането на хърватската национална идентичност (вж Oraić Tolić 2006: 29-45).

³ В тази връзка на реинтерпретация и преакцентирание на изследователските ракурси подлежи делото на Вук Караджич, който традиционно е разглеждан като реформатор и кодификатор на сръбския книжовен език, а от гледна точка на българската славистика, от първостепенно значение са българистичните му интереси и ролята му за научната българистика (вж Илия Конев, *Вук Караджич за българите и европейската българистика*, 2007). В днешния контекст се налага пренасочване на вниманието към полемиките на В. Караджич, води с културните авторитети на сърбите в днешна Войводина, в които се противопоставят не само езикови схващания, а концепции за различна културна и цивилизационна ориентация. Важен изследователски аспект е участието на В. Караджич в залагането на модела на 'удвоените' идентификации. Индикативен текст в това отношение е студията *Срби сви и свуда*, писана във връзка със споровете за общия книжовен език на сърби и хървати, в която е формулирана тезата за двуединството на езика и народа. Според Караджич разликите между двата езика са пренебрежимо малки, а „сърбите и хърватите, когато са се заселили тук, са били един народ с две различни имена“ - вж Караџић, Вук Стефановић. *Срби сви и свуда. Ковчежић за историју, језик и обичаје Срба сва три закона*. Беч, 1849.

Съпоставителното разглеждане на литературите от страните на бивша Югославия изисква прилагането на две изследователски оптики, със съответните им перспективи: югославска и постюгославска.

Общо място в днешната оценка на бившето югославско литературно и културно пространство е изтъкването на неговата заедност, множественост и диалогичност, в една до голяма степен уникална ситуация на взаимопроникване и припокриване на езици и културни наследства. Репрезентативна за тези нагласи е критическата метафора ‘култури близнаци’, която Светлана Слапшак въвежда, за да опише модела на езиковите и културни взаимодействия в общото пространство на югославските държави, в което редица литературни явления могат да бъдат разбрани само ако се разглеждат паралелно или компаративно.

„Дори и когато става въпрос за различни езици, да кажем словенски и хърватски, културният развой не може да бъде разбран без паралелна или сравнителна перспектива“ (Slapšak 2013:258, цит. по Milinković 2016: 130).

Сравнителният подход откроява литературни периоди, в които бившите югославски литератури функционират като пространство на общ литературен живот и интензивен диалог между актуални културни тенденции. Литературата на междувоенния авангард се развива в наднационален контекст като общо поле на интелектуални и творчески търсения, в което се открояват фигурите на Тин Уевич, Мирослав Кърлежа, Любомир Мицич, Станислав Винавер, Драган Алексич, Марко Ристич. В сравнителното разглеждане на литературите от този период като водещ аспект се налага съотнасянето на южнославянските междулитературни взаимодействия с общоевропейския литературен процес; същевременно в типологията на наблюдаваните литературни и културни явления, програми и поетики – зенитизъм, суматраизъм, експресионизъм, барбарогенизъм, хипнизъм, сюрреализъм се оглежда вътрешната нехомогенност на южнославянските литератури, произтичаща от различната им (или амбивалентна) регионална принадлежност - към културата на Балканите или към средноевропейското културно-историческо пространство. Преходът към постмодернизма, който в югославските литератури започва през 70-те и 80-те години на ХХ век, се очертава като продуктивно поле за компаративни проучвания, включително и в плана на съотнасянето към българската литература, в която процесът се наблюдава по-късно, през 90-те г. на ХХ век. В тази връзка следва да се отбележи високата продуктивност на българската рецепция на сръбския постмодернизъм, и особено на творчеството на Милорад Павич, което през 90-те г. на ХХ век присъства в българската културна среда като емблематично за постмодерния начин на писане.

Постюгославската криза през 90-те предизвика разколебаване на концепта ‘южнославянски литератури’ и постави на изпитание южнославянското сравнително литературознание (вж. Rantić 2011) постюгославското литературно и културно пространство също се наблюдава множественост, но от друг порядък – на етнонационални езици, канони, литератури, които с охота приемат да бъдат разпознавани като ‘малки’ (така все пак влизат в някакво отношение, в някаква връзка с големите), но за повечето от тях южнославянската принадлежност не е желан идентификационен код. Открояват се две версии, два модела на отхвърляне. Единият, който е видим в словенска среда, се свежда до премълчаване, negliжиране, маргинализиране и в крайна сметка – неутрализиране на южнославянската връзка. Другият е категоричното и демонстративно отхвърляне, което прозвучава в хърватската среда през 90-те. Отхвърляне, което засяга и българската литература в придобилата широка известност полемика между двама хърватски литературни критици – Станко Ласич и Игор Мандич, в чийто рамки изкрystalизира т.нар. ‘български въпрос на хърватската литература’. Какво стои зад този въпрос?

В дискусиата за настоящето на хърватско-сръбските литературни и културни връзки и отношения Станко Ласич заема позиция за категорично и радикално преустановяване; какви са аргументите – ‘вековната европейскост’ на хърватската литература, на която повече ѝ приляга да общува с ‘големите’ европейски литератури, отколкото с ‘малките’ - сръбска, българска, македонска ... В реториката на Ласич българската литература е еталон за посредственост и фигура на отсъствието; сръбската, българската, македонската литература са обезличени и отъждествени по линия на духовната недостатъчност:

„ ... ако в българската, т.е. сръбската, македонската литература се случи нещо, което се издига над посредствеността на тези литератури ..., аз първи ще съм готов да го прочета. Но, по начало сръбската (българската) литература е само една от малките европейски литератури, за които не виждам особени основания да бъдат вписани ... в онази сфера, в която литературата се идентифицира с високите духовни преживявания.“ (цит. по Luketić 2013: 230)

Мишена на Ласич е сръбската литература, а търсеното внушение е за ‘българския статус’ на сръбската литература в хърватското културно пространство.

Разбира се, Станко Ласич има своите опоненти, и те не са малко; рецепцията на българската литература в Хърватия⁴ през последните десетилетия се случва под знака на

⁴ За полемиката във връзка с рецепцията на българската литература в Хърватия през 90-те г. на XX век виж Дараданова 2018 : 63,64.

постоянното оспорване и апострофиране на неговата позиция. Полемиката е симптоматична, преди всичко за хърватската културна авторефлексия и за устойчивостта на определени стереотипи и автостереотипи, които прословутата фраза на Мирослав Кърлежа „Пази боже от сръбското юначество и хърватската култура“ лаконично и иронично изговаря.

Процесите и явленията в постюгославското културно и литературно пространство изправят южнославянското сравнително литературознание пред необходимостта от преосмисляне на отношението национално – регионално – универсално. Установяването на новите национални канони на хърватската, сръбската, босненската, черногорската литература, не само поставя с особена острота въпроса за критериите за определяне на принадлежността към дадена национална литература, но прави видима проблематичността на самия конструкт ‘национална литература’. Стратегията на културно самоутвърждаване, чрез поделяне на литературното и културно наследство, изолиране и затваряне на литературата в границите на националното, достига собственото си отрицание в произвеждането на удвоени и множествени писателски идентичности, които сами по себе си оспорват релевантността на мисленето на литературата през националното.⁵

Ситуацията започва да се променя след 2000г., когато се появяват нагласи и инициативи, насочени към реинтеграцията на бившето югославско пространство.⁶ В рамките на тези нагласи възниква и конструктът ‘постюгославска литература’, който представлява особен интерес за днешното южнославянско сравнително литературознание. Единственото число следва да се чете в опозиция на поделянето и раздробяването на литературното и културно пространство и през преоткриването на културата на духовната и интелектуална близост, извън зависимостта ѝ от етнонационалността на езиците и литературите.⁷ Литературата в тази концепция е мислена преди всичко като поле на споделен опит - исторически, културен и екзистенциален, който е артикулиран чрез различни, понякога контрапунктни почерци, поетика и идеи. Нов изследователски обект за южнославянското сравнително литературознание е литературната продукция, създавана в условията на постюгославската емиграция, която възниква и се развива в транснационален контекст, но активно присъства в литературните центрове на националните литератури. Литературата на т.нар. ‘нова културна емиграция’ (вж Брајовић 2008: 507-521)

⁵ Симптоматичен е случаят с Иво Андрич, който е припознаван и като босненски, и като сръбски, и като хърватски писател.

⁶ Най-важните инициативи от този тип са посочени и обобщени в текста на Йелена Милинкович – вж Milinković 2017: 129-133.

⁷ Подобни посоки на концептуализация са маркирани в уводната част на книгата на Борис Постников - Postnikov, B. *Postjugoslavenska književnost ?*, Zagreb: Sandorf, 2012. Уводът е достъпен на адрес

<https://www.kriticnamas.com/item.php?id=217>

релативизира и проблематизира както критериите за културна принадлежност, така и представите за писателска идентичност и литературна и езикова родина.

...

В днешната обществено-политическа и културна реалност принадлежността на южнославянските литератури към различни културни региони се очертава като специфично проблемно поле на сравнителното им изучаване. Присъствието на регионалния балкански код в актуалната след 1989 г. национална културна самоидентификация и саморефлексия, се откроява в комуникацията между българската, сръбската, македонската литература, които активно участват в конструирането на едно модерно, общосподелимо балканско литературно и културно пространство. Симптоматични в това отношение са редица съвместни културни инициативи, реализирани в периода след 1989г., като тук ще посоча една от най-значимите - литературната награда „Балканика“, в чието учредяване през 1996 г. участват издателства от България, Гърция, Македония, Сърбия (в този момент в рамките на Съюзна република Югославия), Румъния, Албания, Турция. За хърватския автостереотип, балканската принадлежност е нежелана и отхвърляна идентификация, за сметка на афирмирането на приобщеността към централно/средноевропейското културно-историческо пространство. Четена в тази връзка, цитираната по-горе полемика между Станко Ласич и Игор Мандич, експлицира вътрешната диференцираност на южнославянските литератури, провокирана от различната им регионална принадлежност. Отчитането на този тип диференциация измества фокуса на сравнението към връзките и взаимодействията с други литератури и води до пресичането на южнославянското и балканското сравнително литературознание. Въпреки несъмнено богатите традиции на сравнителното балканско литературознание, отношенията на южнославянските литератури – контактни и типологически, с литературите от неславянския балкански контекст, са все още недостатъчно разработено изследователско поле. Що се отнася до хърватската и словенската литература, регионалната им вписаност в пространството на Централна Европа е фактор за активиране на изследванията на сходствата и различията с унгарската и немскоезичните литератури, най-често в плана на двустранните отношения.⁸ Именно в този контекст се осъществява и преосмислянето на традиционните връзки с южнославянската културна общност.

Подобно отваряне на южнославянските литератури към разнородни контексти поставя южнославянските сравнителни изследвания в отношение към дискутираната днес идея за

⁸ Виж сборника *Kulturni stereotipi. Koncepti identiteta u srednjoeuropskim književnostima* (Zagreb, 2006) , който възниква в резултат на дългогодишното сътрудничество между Института по литературознание към Университета в Загреб и Института по литература към Унгарската академия на науките.

общност на централноевропейските⁹ и съответно на източноевропейските литератури¹⁰. Концептуалното уплътняване и научно аргументиране на тези културни и геополитически конструкти тепърва предстои. От гледна точка на научния подход на сравнителното литературознание неизбежният въпрос е съотносими ли са тези конструкти с фундаменталната категория ‘междулитературната общност’ (Дюришин 1979: 66, 67), подразбираща четенето им като ‘единен текст’, или са репрезентативни за модела на новите общности, които са отворени, подвижни, постоянно преформулиращи своята идентичност в съответствие с приобщаването или оразличаването от ценности, политики и интереси. И в тази връзка, ключово предизвикателство пред сравнителното изучаване на южнославянските литератури днес е ясното разграничаване на междулитературните и межкултурни взаимоотношения от политическите и идеологически действия и взаимодействия

През последните десетилетия в българското научно (и медийно) говорене за литературите от южнославянския културен кръг, се наблюдава фреквентна употреба на назоваването ‘югоизточноевропейски литератури’. Тази тенденция съответно е съпроводена с отказ от определението ‘южнославянски’ и редуциране на употребата на синтагмата ‘балкански литератури’. Подобно назоваване прави видима смяната на езиците и реториките, която се случва в превода от езика на традиционните етноезикови и културни общности на този на модерните геополитически региони, и същевременно избягва стигмата на Балканите и балканската принадлежност. Тази функция на термина се налага като водеща в редица случаи, в които понятието ‘югоизточноевропейски литератури’ се употребява като алтернативна идентификация на литературите на страните от полуострова и съответно има чисто номинативна и заместваща роля.

Същевременно, активирането на югоизточноевропейския код е сигнал за отказ от разпознаване (и себеразпознаване) през славянската идентичност, конструирана върху вътрешните отношения (на близост и сродство) между част от литературите от региона. Сравнен с определението ‘южнославянски’, терминът ‘югоизточноевропейски’ експонира евроцентричния код, визирайки като ключов маркер на идентичността културната поместеност в югоизточните периферии на европейското културно и символно поле. В тази връзка особено важно е да се подчертае принципната разлика между артикулираните, в двата типа назовавания, идентичностни модели. Като инструмент за идентификация, понятието

⁹ Синтезиран преглед и коментар на ключови аспекти на дискусиата са представени в текста на А. Пенчева - вж. Пенчева 2012 : 44-50.

¹⁰ За релевантността, стереотипния характер и употреба на конструкта ‘източноевропейски литератури’ – вж. Бурова 2017: 265-272.

‘югоизточноевропейски’ конструира идентичност не върху модела на отношенията между литературите от региона, а през близости и сходства в отношението им към (западно)европейския културен център. От гледна точка на присъщите на двете понятия идеологически контексти, различията между тях изразяват противостоянието между анахроничната днес идеологема за (южно)славянска взаимност и съответно - за славянска култура и цивилизация, и актуалната днес унитаристка визия за европейската култура и цивилизация. И докато Боян Ничев изгражда концепцията си за южнославянския развоен модел, върху отклонението от нормативните и предписващи функции на западноевропейския културен центризм¹¹ (вж Ничев 1986: 184-187), в днешния идеологически контекст сравнителното разглеждане на литературите от региона е съпроводено от „своеобразно противоречие, което се изразява в опозицията между ‘официално’ децентрирания (интер)национализъм като начална, теоретично установена и общоприета отправна точка и ‘неофициално’ ре-центрирания, рецидивиращ евроцентризм ...“ (Brajović 2013:182).

В заключение, перспективите за развитие на южнославянското сравнително литературознание налагат конструирането на подвижна и гъвкава гледна точка, както и концептуално оформяне на компаративистичния дискурс, в съответствие с актуалните проекции и конотации на южнославянския код и с разбирането за южнославянските литератури, като динамично поле на идентификации; предполагат ревалоризация на процесите и явленията, в плана на научната ретроспекция и отваряне на филологическия подход към въвеждането на широка социокултурна перспектива в изучаването и преподаването на южнославянските литератури.

Библиография

Брајовић, Т. Стварност (само)изгнанства - (само)изгнанство стварности. Слика света у романима писаца нове културне емиграције. В: *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 37/2. Београд: МСЦ, Филолошки факултет, 2008, 507-521.

Бурова, А. Актуалност на определението „източноевропейски литератури“ в съвременния литературен контекст. В: *Надмошце и приспособяване*. Т.1. Факултет по славянски филологии, СУ „Св. Кл. Охридски“, 2017.

¹¹ Дистанцирането от евроцентризма в концепцията на Боян Ничев не означава оспорване или отричане на принадлежността на южнославянските и балканските литератури към европейския литературен процес. То е насочено към обосноваването на необходимостта от преосмисляне и разширяване на самата представа за европейския литературен процес, в който евроцентризмът не може да бъде единствен критерий и парадигма на художествено развитие заради ограничения обхват на присъщата му литературна типология.

Дюришин Д. Теория сравнительного изучения литературы. Москва: Прогресс, 1979.

Дараданова, Е. Рецепция на българската поезия в Хърватия през XXI век. – В: *Prvi hrvatsko - bugarski slavistički susret. Suvremeni bugarski jezik i književnost u poredbenoslavističkom i interdisciplinarnom kontekstu*. Zagreb: Filozofski fakultet, FF-press, 2018, 63 - 75.

Ничев, Б. Основи на сравнителното литературознание. София: Наука и изкуство, 1986.

Пенчева, А. Изтокът и Западът на славянството и днешната съдба на сравнителното славянско литературознание. – В: *Славяните. Общество, религия, култура*. София: УИ „Св. Кл. Охридски“, 2012, 44-51.

Brajović, T. Postsocijalistički identitet(i) i komparativno izučavanje južnoslovenskih književnosti. In: *Komparativni postsocijalizam. Slavenska iskustva*. Zagreb Filozofski fakultet sveučilišta u Zagrebu. Zagrebačka slavistička škola, 2013, 179-189.

Luketić, K. Bugarsko pitanje hrvatske kulture. In: *Balkan: od geografije do fantazije*. Zagreb, Mostar, Algoritam, 2013, p. 228–235.

Milinković, J. PROFEMINA: Interkulturalizam i jugoslovenski feminizmi. In: *Hrvatsko –srpski / srpsko – hrvatski interkulturalizam danas*. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, FF press, 2017, 127-138.

Oraić Tolić, D. Hrvatski kulturni stereotipi. Diseminacija nacije. In *Kulturni stereotipi. Koncepti identiteta u srednjoeuropskim književnostima*. Zagreb: Filozofski fakultet, FF press, 2006, 29-45.

Pantić, M. Da li su danas moguće južnoslovenske komparativne studije. // *Sarajevske sveske*, br 32/ 33, 2011. <http://sveske.ba/en/broj/3233> (достъп на 20.02.2019).

Slapšak, S. Žene Jugoslavija, antikomunistička narkoza, *Poznańskie Studia Slawistyczne*, 5/2013, 249-263.